
Naděje proti naději

Alexander Shtromas

Ruská politika v období přechodu, vyhlídky na liberální demokracii a osud Společenství nezávislých států

Na rozdíl od převažujícího bezútěšného a převážně skeptického hodnocení situace v bývalých komunistických zemích vidím situaci spíše optimisticky. Abych byl přesný, kolaps komunizmu, ať k němu dojde kdekoli, vytváří kritickou, většinou chaotickou situaci, která populaci přináší velkou bídu a těžkosti. Období přechodu od jednoho systému společenského řádu k jinému lidé těžko snášejí vždy, za všech podmínek, ale zvláště v tom případě, kdy systém, jenž byl svržen, tak panovačně a arogantně zahrnoval všechno, tak zevrubně předurčoval a řídil všechny aspekty politického, sociálního a ekonomického života každého jednotlivce, jako tomu bylo u komunistického systému, který byl tím nejtotalitnějším a nejutlačovatelnějším systémem vlády, jaký kdy lidstvo zažilo.

Mimořádné obtíže, které nyní prožívají lidé v bývalém SSSR a v celém bývalém sovětském bloku, jsou porovnávány se zisky, které přinesl kolaps komunizmu – se svobodou, s tím nejcennějším, z čehož vše pramení. Lidé v bývalých komunistických zemích mají nyní skutečnou příležitost vzít na sebe nejvyšší odpovědnost za své vlastní životy. Mohou se o to úspěšně snažit v podmínkách svobody, v politickém a právním systému, jež si sami svobodně zvolili. Nepochybuji o tom, že v tomto úsilí bude následován základní západní model liberální demokracie, který je tím jediným, který zajišťuje vytvoření systému vlády založeného na konsenzu, model systému spolehlivě chránícího před restaurací nadvlády jedné vyčleněné skupiny nad zbytkem společnosti, před totalitním systémem, tak rezolutně odvrženým, jde tedy o vytvoření systému, který také jediný umožňuje nejvyšší možný životní standard.

Tento model se skutečně již uplatňuje. Liberální demokracie se stala veřejně proklamovaným obecným politickým cílem a v politických diskuzích je liberálnědemokratický systém hodnot užívan jako přirozený a jako neoddiskutovatelné obecné měřítko politických hodnocení. Liberálnědemokratický systém není zatím ještě v těchto zemích zcela pevný, avšak to, co bylo výše uvedeno, důrazně připomíná, že bude-li svoboda zajištěna, potom dříve či později se zde liberálnědemokratický řád konsoliduje tak pevně, jako je tomu na Západě (sotva však k tomu dojde později než za deset let). Tak by mělo být šťastně uzavřeno drsné období přechodu a následovat by měla relativní stabilita, prospěšná lidu tím, že umožňuje sledování různých legitimních cílů a vůbec uspokojování základních podmínek lidské existence.

Mé pozitivní hodnocení situace v bývalých komunistických zemích a optimistická vize jejich budoucnosti jsou založena na přesvědčení, že navzdory všem obrovským obtížím, s nimiž se nyní setkávají, je restaurace komunizmu v těchto zemích nemožná a že zavedení nového ideologicky motivovaného ať už fašistického teokratického, nebo jiného utlačovatelského diktátorského režimu je velice nepravděpodobné. Podle mého názoru lid bývalého Sovětského svazu a východní Evropy, když již získal a zakusil svobodu, by se jí nevzdal bez těžkého boje. Dále se domnívám, že když se tento lid právě sám zbavil totalitní vlády, byl by tím posledním, kdo by podlehl novým totalitním svodům, vedoucím k odevzdání svobody nějaké staré nebo nové ideologicky inspirované politické klice snažící se ustavit jiný systém, založený právě na nadvládě této kliky nad zbytkem společnosti.

Éru, kdy vlády samy ustavovaly a diktovaly lidu, jak s nimi mají žít, mají tyto země již

za sebou a já věřím, že navždycky. Pokud nové politické elity a jejich vlády nebudou schopné dosáhnout praktického pohledu na to, jak se rezolutně zbavit dědictví komunizmu a jak ustavit řád uspokojující potřeby a aspirace svého lidu, potom tento lid tím, že je svobodně zapojen do aktivit a vztahů podle své svobodné volby, spontánně vytvoří nový sociopolitický systém, který buď příslušné vlády přijmou, uznají a formálně instalují, nebo padnou a budou muset uvolnit cestu jiné vládě, která toto splní.

V Rusku jsou to nyní právě lokální a soukromé iniciativy, které vytvářejí nové sociální vztahy. Děje se tak v předstihu před vládou a často v rozporu se zákony a vládními nařízeními, a to ve snaze zajistit si fiskální zájmy nebo získat vliv a uspokojit zvláštní zájmy probujováním se do čela při drastické privatizaci a reformách při vytváření tržního hospodářství.

V mnoha případech se tyto iniciativy realizují přímo, často dokonce kriminálně, porušením zákona. Tento stav je částečně zaviněn neschopností postsovětské vlády efektivně posílit právo a pořádek, což velice povzbuzuje korupci. Ta je na různých úrovních a nelze se jí vyvarovat, ale právě tak ji v žádné společnosti nelze povolit.

Zmíněné kriminální aktivity z velké části odrážejí nevhodnost vládní politiky, která nevyhnutelně plodí drzé a často kriminální reakce hráčů na ekonomické scéně. V mnoha případech jsou totiž kriminální aktivity výsledkem kombinace obou faktorů, které je činí všudypřítomnými, a proto jsou reálnou hrozbou všemu, co zbylo z integrity sociálního a politického řádu země.

Je všeobecně známo, že podniky a business v „rublové zóně“ dělají všechno možné a nemožné pro to, aby prodávaly své výrobky v zahraničí za volně směnitelnou měnu, aniž by přinášely příjmy domů, což vyčerpává domácí ekonomiku a v delší perspektivě ji může i zruinovat. Vláda se snaží tuto tendenci zmírnit a nařizuje exportérům, aby jí prodávali většinu svých valut nejprve za uměle nízkou cenu 45 rublů za 1 \$, později všechny valuty za vyšší „obchodní“ cenu, která však vzhledem k stálému poklesu hodnoty rublu stejně nebyla „obchodní“. Tímto opatřením však vláda situaci ještě zhoršila. Dokonce i ti, kdo dosud alespoň částečně postupovali v souladu s vládními nařízeními, začali se mu stavět na odpor. Dva vysocí úředníci z Ministerstva vnějších ekonomických vztahů byli nuceni připustit, že z důvodu nyní prakticky všeobecného odporu „hrozba dezintegrace jednotného systému regulace zahraničního obchodu na území Ruské federace se stala reálnou“.¹

Podle konzervativních odhadů bylo v roce 1992 přibližně 20–40 miliard \$ vydělaných Rusy převedeno na ilegální soukromé nebo obchodní účty v zahraničí a přibližně o 10 miliard \$ více bylo ilegálně převezeno do Ruska, kde je v oběhu bez oficiálního podchycení.² V první polovině 1992 bylo vládě prodáno pouze 600 milionů \$ jako zisk z ruského exportu, a to z celkového zisku 12 miliard \$. Zbytek zmizel beze stopy.³

Právě toto nazývám kriminální činností vyvolanou vládní ekonomickou hloupostí a necitlivostí. Doufejme, že se vláda z tohoto stavu poučí a že bude realizovat politiku, která uspokojí zájem o zisk v tvrdé měně, a že na důkaz toho zajistí odpovídající příjmy v tvrdé měně pro samu vládu. Jestliže bude takováto politika zavedena, potom kriminální akty toho druhu, jak byly popsány výše, se stanou normální výjimkou z pravidla, nikoli pravidlem, jak je tomu nyní.

Vedle aktivit s čistě kriminálním zabarvením se nyní v Rusku objevuje mnoho upřímně míněných tvůrčích experimentů, usilujících o vybudování nových sociálních a ekonomických vztahů. Ve městě Nižnij Novgorod se tamější starosta Boris Němcov za pomoci týmu moskevských ekonomů v čele s autorem nikdy nerealizovaného plánu 500 dnů Grigorijem Javlinským rozhodl prosadit vlastní regionální privatizační plán, aniž by čekal na vládní směrnice a ignoruje jejich budoucí zásady. Dnes se oblast Nižního Novgorodu stala kapitalistickou oázou uprostřed postkomunistické pustiny a Javlinskij se svým týmem přešel do Sankt Peterburgu pomoci tamnímu starostovi Anatoliji Sobčakovi zavést podobný plán do jeho města a regionu.⁴

V okrese Ramenskoje se místní předáci postavili na odpor proti zákonu zakazujícímu prodávat půdu do soukromých rukou, protože od ledna 1992 již prodali soukromým maji-

telům 3 000 státních pozemků.⁵ Podobné pokusy zahájil v Šachovském okrese Nikolaj Travkin, ruský lidový poslanec a vedoucí Demokratické strany Ruska, který rovněž souhlasil s tím, že převezme post šefa místní správy tohoto okresu.⁶ Dále byly tyto pokusy zahájeny ve městě Zelenogorsku u Sankt Peterburgu (městský starosta Vjačeslav Kozjrytskij)⁷ a v řadě dalších méně známých míst po celém Rusku.

Jak dlouho může za podmínek takovýchto radikálních iniciativ, které se rozvíjejí zdola ve stále rostoucím množství, konzervativní Nejvyšší sovět nechat vážnout uzákonění privatizace půdy? Jak dlouho může vláda, která sleduje politický model založený na krátkozrakém výběru veřejnosti, produkovat polovičaté a nekompletní privatizační plány, aniž by byla smetena, nebo donucena následovat iniciativy veřejnosti? Zcela jistě nepřilíš dlouho.

Zajištění svobody v bývalém SSSR a v ostatních postkomunistických zemích bude ovšem do značné míry záviset na politice Západu, především Spojených států, vůči Rusku. Ačkoli je tato politika chápána většinou Rusů jako příznivá a kooperativní, nešovinská, přesto se protizápadní klika fašistického typu může úspěšně pokusit o získání politické moci v Rusku, ať by se tím stala ekonomická situace a sociální podmínky sebezoufalejší. Udržení svobody v Rusku je dobrem i garancí pro udržení svobody také v ostatních bývalých komunistických zemích, to je však jen všeobecná podmínka.

Západní programy pomoci Rusku by měly být navrženy a orientovány tak, aby maximálně zvyšovaly moc a svobodu jednotlivců, nezávislých skupin a dalších soukromých sdružení, a v souvislosti s tím, aby redukovaly na nezbytné minimum pravomoci vlády, především v otázce umístění a distribuce nerozpočtových zdrojů. Z tohoto hlediska je podle mého názoru chybou nechat „téci“ západní pomoc v penězích (například slavný fond pomoci ve výši 24 miliard \$) přímo do pokladny ruské vlády, která je ve svém provádění ekonomických reforem tak přístupná politickým tlakům všeho druhu, vykonávaným různými mocnými skupinami se zvláštními zájmy, vzešlými z komunistického ancien régime. Jestliže vláda dostává tyto peníze určené na pomoc, nutně se dostane do pokušení použít je dříve na uspokojení zájmů různých mocných složek (vojenské, úřednické, manažerské), než na podporu reforem, k nimž vlivné skupiny uvedených složek cítí silný odpor.

Proto západní finanční pomoc, pokud je rozdělována ruskou vládou, může vlastně ztratit svůj pravý účel, jímž je podpora ruských reforem. Západní vlády by tedy udělaly mnohem lépe, kdyby přidělily určené peníze k zajištění finančních garancí pro soukromé kapitálové investice jak domácí, tak zahraniční do ruské ekonomiky, tj. do vytvoření nového obchodu. Jde o to, že by takovéto garance mohly a měly vycházet z takových podmínek, kdy by ruská vláda vytvořila dostatečně bezpečné, rozumně výhodné a poctivé konkurenční podmínky pro soukromé kapitálové investice do ekonomiky v zemi, jež by se pro ně stala obchodně atraktivní.

Podstata reforem, které by umožnily vytvoření a zajištění takovýchto atraktivních podmínek k investování do Ruska, by měla být základním kamenem všech jednání mezi Ruskem a Západem. Podle mého názoru by jednou z hlavních priorit mělo být vytvoření široké sítě západních obchodních bank v Rusku, jež by v první řadě poskytovaly místním podnikatelům, kteří by chtěli společně se západními společnostmi anebo samostatně konkurovat až dosud monopolním výrobcům nebo službám, kredity za přijatelných podmínek.

Nyní poněkud detailněji k situaci v bývalém SSSR. Nejprve k podivnému politickému útvaru zvanému Společenství nezávislých států, „trilaterálně“ vytvořenému prezidenty Ruska (Boris Jelcin), Ukrajiny (Leonid Kravčuk) a Běloruska (Stanislav Šuškevič) na tajněuskářské schůzce v běloruském Bělověžském lese 8. prosince 1991 jako nová forma spojení tří států a dalších, které by se k němu chtěly připojit náhradou za SSSR, který při této příležitosti prohlásili za zaniklý.

Společenství nezávislých států a jeho budoucnost

Ode dne svého vytvoření bylo SNS mrtvě narozeným dítětem. Od konce roku 1986, kdy glasnost zapustila kořeny, národněosvobozenecké hnutí v jednotlivých republikách

SSSR jasně naznačovalo, že ani jeden z jednotlivých národů nebude ochoten usilovat o nic menšího než o úplnou nezávislost, jinak řečeno, o zrušení SSSR, jenž byl od počátku uměle vytvořenou politickou entitou, utvořenou silou a drženou pohromadě po celou dobu jen nátlakem. Smyslem vytvoření SNS bylo tedy nikoli udržení nějaké neexistující organické politické soudržnosti, koheze, bývalých členů SSSR, nýbrž mělo být základnou pro završení separace a prostředkem k utlumení obav USA a jejich spojenců v NATO ohledně kontinuity jednotné a spolehlivé kontroly nad sovětským jaderným arzenálem a strategickými vojenskými silami. Z hlediska ostatních praktických důvodů, včetně vojenských, bylo SNS naprosto irelevantní.

Kromě Ruska žádná jiná bývalá sovětská republika nepožadovala podíl z vojenského dědictví SSSR, nicméně došlo k diskusi mezi Ruskem a Ukrajinou o černomořskou flotilu. Naproti tomu každá neruská republika velice dychtěla po tom, aby všechny sovětské síly odešly z jejího území co možná nejrychleji (tyto síly byly správně považovány za ruské, a proto za cizí), a usilovala o jejich nahrazení vlastní národní vojenskou silou. Sovětské (ruské) jaderné rakety umístěné mimo teritorium Ruska (tj. na Ukrajině, v Bělorusku a v Kazachstánu) se po rozpadu SSSR dostaly dokonce pod spolehlivější kontrolu, než tomu bylo do té doby. Jestliže v SSSR byl pro všechny sovětské jaderné zbraně pouze jeden odpalovací knoflík, nyní byli prezidenti tří neruských „jaderných“ republik vybaveni dodatečnou kontrolou nad jadernými zbraněmi umístěnými na území jejich republik. To znamená, že nyní zbraně umístěné mimo území Ruska nemohou být aktivovány pouze z Moskvy. Než by tak mohla Moskva učinit, musela by získat výslovný souhlas prezidenta příslušné republiky, jenž však sám (tj. bez Moskvy, která musí zmáčknot onen knoflík jako první) také nemá kontrolu nad těmito zbraněmi. Jaderná situace v neruských částech bývalého SSSR je nyní podobná jaderným zbraním USA, umístěným v zahraničí.

Jednotná vojenská síla SNS, která měla být nástupcem Sovětské armády, se během první poloviny roku 1992 postupně rozdělila. Původní svazové republiky ustavily své vojenské síly a následně i Rusko ustavilo svou vlastní armádu a Ministerstvo obrany v čele s generálem Pavlem Gračevem. Nová Ruská armáda si k plné spokojenosti všech zúčastněných stran podřídila všechny ruské posádky umístěné v bývalých – nyní nezávislých – sovětských republikách a sovětské jednotky umístěné mimo území bývalého SSSR. Maršál Jevgenij Šapošnikov, velitel Spojených vojenských sil SNS, se nyní stal příslušným generálem bez armády. To také platí o všech dalších institucích, o nichž se předpokládalo, že budou fungovat v zájmu SNS.

S výjimkou armády žádné z bývalých celosvazových správních těles nebylo přímo převedeno do služeb SNS. Instituce, o nichž se předpokládalo, že budou vytvořeny speciálně pro potřeby SNS, se ani neustavily. Z tohoto důvodu Minsk, zamýšlené hlavní město SNS, poskytlo pro účely SNS pouze jednu, spíše symbolickou budovu, a tak si ušetřilo problémy. SNS tak dokázalo, že není ničím více nežli pouhou hlavičkou, pod níž se sporadicky konají koordináční schůzky hlav států a vlád, ministrů, vyjednávačů a oficiálních osobností bývalých sovětských republik, z nichž se nyní staly plně nezávislé státy.

Nikoli SNS, ale Rusko se ve skutečnosti stalo nástupnickým státem bývalého Sovětského svazu a zdědilo všechny jeho instituce, zatímco ostatních čtrnáct republik žárlivě stráží samy sebe před jakýmkoli podstatným spojením s Ruskem, protože jakákoli asociace má příchut restaurace tolik nenáviděného a tolik obávaného SSSR.

Ve druhé polovině roku 1992 zůstává v SNS pouze deset z původních patnácti sovětských republik. Udržují mezi sebou „transparentní“ hranice a zpočátku jednu měnu – ruský rubl. To ovšem zapříčiňuje řadu problémů, neboť Rusku zůstává výhradní kontrola emise a zásob peněz. Ukrajina proto zavedla paralelní měnu, stejně tak Kazachstán, jenž s podporou některých neruských členů požadoval transformaci rublu do „nadnárodní“ měny a naléhal na vytvoření „bankovní unie“, která by byla pověřena emisí rublu pro celé SNS. V reakci na to Moskva pohrozila, že učiní z rublu výlučně ruskou národní měnu, a tak donutí ostatní členy, chtějící zůstat v „rublové zóně“, aby si vytvořili své zvláštní měny.

V srpnu 1992 k tomuto skutečně došlo. Ruská centrální banka striktně omezila úvěry centrálním bankám ostatních členů SNS na financování importu z Ruska, na němž byli silně závislí, takže prakticky vyhnala do výše od té doby zřídka se vyskytující „ruský rubl“. Na druhé straně zisky ústřední banky členských států právo úvěrovat své místní podniky vyrábějící zboží, exportované do Ruska a tím vydělávající „ruské ruble“. To však čistě teoreticky, tj. ve formě úvěrových rozhodnutí nekrytých skutečnými penězi, a tedy nepřeveditelně do skutečných „ruských rublů“.⁸

Situace nyní, kdy je tento příspěvek připravován, je taková, že pět členských států SNS akceptovalo ruské podmínky (Bělorusko, Kazachstán, Uzbekistán, Kyrgyzstán a Arménie) a rozhodlo se zůstat v „rublové zóně“, zatímco Ukrajina a tři ostatní republiky se prakticky stáhly z „rublové zóny“ a tím vlastně ukončily společnou měnu SNS. Pět „rublozávislých“ členů SNS ví velmi dobře, že Rusko je v mnohem lepší pozici, než kdy oni sami budou, aby mohli eventuálně stabilizovat svou měnu ku prospěchu všech ostatních uživatelů. Dokud nebude rubl stabilizován, těchto pět členů SNS bude zřejmě dále lpět na rublu a přijímat to, co se zdá být ruským finančním diktátem, ale později také dospějí k zavedení vlastní měny.

Co se týče „transparentnosti hranic“, ta také dospěla ke svému konci, a to z ruské iniciativy. Ilegální export ruského zboží do zahraničí uskutečňovaný přes území ostatních států SNS umožňoval obcházení ruských emisních restrikcí a zisk nepřídělených „ruských rublů“ nebo oddělení části zboží pro tranzit a získání i tvrdé měny „extra“.

Mohli bychom se dívat na nezvratný kolaps Sovětského svazu jako na část děje, kdy si lid Sovětského svazu vydobyl svobodu na utlačovatelské sovětské říši, kde dominovali Rusové (národní svoboda), a na totalitním komunistickém státě jedné strany (individuální svoboda). Dřívější lid Sovětského svazu se nemohl pojmát jako skutečně svobodné národy, aniž by předem pevně neustavil své oddělené a bezpodmínečně nezávislé národní státy. Avšak každý pokus o restauraci SSSR v každé podstatnější formě, ať to je SNS, nebo dokonce volné sdružení tržního typu, je za těchto okolností neslučitelný se svobodou lidí, s právy jednotlivce, a jak logicky vyplývá z těchto práv, i s právem národů na sebeurčení a suverenitu. V žádném případě však současná nezávislost a absence formálního politického spojení mezi bývalými sovětskými republikami nevylučují jejich aktivní ekonomickou spolupráci, obchod, uzavírání různých, dlouhodobých nebo krátkodobých, kolektivních či separátních politických a ekonomických smluv s Ruskem a mezi nimi navzájem, pokud ovšem taková spojení budou dobrovolně vytvořena a chápána zúčastněnými stranami jako vzájemně výhodná.

Politická jednota pod jednou vládou není nezbytnou podmínkou pro to, aby byla úspěšně realizována ekonomická vzájemná závislost. Naopak se může stát velkou překážkou při její realizaci. Svobodní agenti pracující ve vzájemně přijatelných smluvních vztazích dosahují zpravidla mnohem lepších výsledků, když vzájemně spolupracují, než když musí jednat pod nátlakovými direktivami a pod kontrolou jedné vlády. Je zajímavé, že „velcí“ partneři to ve státě ve stavu kolapsu někdy chápou rychleji než „malé“ jednací strany. Když Slováci iniciovali hnutí za oddělení od Československa, Češi s premiérem Václavem Klausem se chopili iniciativy, aby toto oddělení bylo uskutečněno rychle a kompletně, realizovali tedy to, o čem slovenští separatisté včele se slovenským premiérem Vladimírem Mečiarom nikdy vážně neuvažovali. Byl to ruský prezident Boris Jelcin, kdo ostře odvrhl návrhy kazachstánského Nursultana Nazarbajeva na obnovení vnější podoby nového státu-unie ze zbylých států SNS.

Výsledek, jehož mnozí tolik litují a tolik si na něj stěžují, totiž rozbití vytvořených ekonomických vazeb a spolupráce mezi bývalými republikami SSSR, vůbec není výsledkem, jak se mnozí chybně domnívají, „nacionalistického naléhání“ na získání politické nezávislosti, odporu k racionálním úvahám a na úkor ekonomických potřeb. Ke každému přerušení takovýchto vazeb a spolupráce dochází z čistě racionálních a vesměs ekonomických důvodů. Podniky v Rusku a v ostatních bývalých sovětských republikách, osvobozené od centralizované kontroly vykonávané kdysi komunistickou stranou a centrálními plánova-

cími úřady, zjišťují, že je výhodné se vzepřít plánovací disciplíně, předepisující vzájemné dodávky svých výrobků, a vyhledávat nejvyšší nabídku. Podniky dnes jistě dávají přednost prodeji svých výrobků do zahraničí za volně směnitelnou měnu, byť i za nejnižší ceny, před prodejem za jakoukoli cenu za bezcenné (tzv. „dřevěné“) ruble domácím zákazníkům. Podniky také používají vzájemně výhodný barterový obchod se svými dodavateli nebo blízko položenými farmami a statky (potraviny jsou dnes v Rusku zřejmě nejžhavější komoditou) a preferují ho před státem předepsanými, ale ekonomicky neatraktivními dodávkami tradičním odběratelům.

To, že tyto preference nemají nic společného s nacionalizmem nebo politickým separováním, jasně ukazuje, že se ekonomicky neživotné a neschůdné vazby přerušily nejen mezi mezirepublikovými dodavateli, ale také mezi podniky působícími uvnitř téže bývalé sovětské a nyní nově ustavené suverénní republiky. Nikde to není tak pravda jako v samotném Rusku. Můžeme si být jisti, že až bude postsovětský ekonomický chaos překonán a bude fungovat normální tržní hospodářství, založené na volných cenách a volně směnitelné měně, současná nerovnováha v dodávkačích nevyhovující spojení se stanou špatnou vzpomínkou, kterou odsunou do pozadí nově vytvořené ekonomické vazby, nehlédící na státní hranice, a rozdělování bude realizováno našťěstí již nikoli na základě donucovacích administrativních nařízení a plánů.

To, co bylo výše řečeno, ukazuje, že neexistuje důvod, proč by západní politici měli váhat při rozhodování o poskytnutí podpory bývalým sovětským národům snažícím se upevnit svou právě ustavenou nezávislou státnost. Měli bychom se jednou provždy zbavit nostalgické po jednoduché a předvídatelné minulosti, když Sovětský svaz jako druhá světová supervelmoc byl náš jediný rival a partner, silou udržující pod svou botou zdání perfektního pořádku na ohromném prostoru obydleném mnoha zvláštními národy, o nichž jsme věděli velice málo. Neměli jsme potuchy, jak s nimi jednat, když v podmínkách svobody začaly slovy i skutky vyjadřovat své skutečné aspirace a cíle. Přirozené rozhořčení a ideály národů mohou být potlačovány po nějakou dobu, ale nikoli navždy. Dříve nebo později se samy uvolní a veřejně vybuchnou, ať se nám to líbí, nebo ne. Je mnohem bezpečnější a přispívá to ke stabilitě a míru, jestliže pomůžeme odklopit víko potlačovatelského řádu dříve, než dojde k takovéto erupci.

V této době si Západ jednoznačně uvědomuje fakt, že očekávat znovuobnovení jakéhokoliv státu-unie v bývalých sovětských hranicích je nejen nerealistické, ale že takováto restaurace by byla neslučitelná s myšlenkou svobody, a tudíž s veřejně prohlášenými zájmy každého svobodného a demokratického národa, usilujícího o posílení globální spolupráce a míru.

Zkušenost ze sovětského (a jugoslávského) kolapsu by měla také naučit Západ řádně oceňovat fakt, že až na některé výjimky, jako je Švýcarsko nebo Belgie, svoboda a demokracie jsou jako vláda nesrovnatelné s neměnným udržováním mnohonárodnostního složení v národním státě. To znamená, že národ bez vlastního státu má právo na sebeurčení a nezávislost.

Se svou podporou demokratických institucí by Západ neměl proto váhat a měl by poskytnout rezolutní a nedvojsmyslnou podporu úsilí národů beze státu o nezávislost a svobodu, i když se toto hledání nevyhnutelně kříží a je na překážku stabilitě „neporušitelnosti“ hranic a teritoriální integrity existujících států. Stát, který násilím drží ve svém stisku minority, které to nechtějí, může být co do formy demokratickým (což je založeno na principu vlády většiny a na individuálních právech), ale v podstatě zůstává utlačovatelským státem nepřiznávajícím skutečnou svobodu svým členům, a to nejen menšinám, ale všem bez výjimky. Žádný národ, který utlačuje nějaký jiný národ, nemůže být skutečně svobodným národem.

Smrt komunizmu

Jak již bylo řečeno, podle mého názoru je obnovení komunistického totalitního systému vlády v Rusku nemožné. Podle mé analýzy⁹ byla komunistická ideologie v Rusku úplně mrtvá již nejméně 25 let. Převažující motivace funkcionářů a podporovatelů sovětského komunistického režimu vůbec nebyla ideologická, ale čistě pragmatická – založená

na pouhých osobních zájmech, někdy pohodlně doprovázená buď oportunisticky bezmyšlenkovitým přijetím dané reality, nebo inherentní konzervativní orientací instinktivně se bránící každé drastické změně a automaticky stranící kontinuitě statu quo v zájmu sebe sama, nebo na kombinaci obojího.

Dokonce ani z nejvyšších příček sovětské mocenské hierarchie neodešli věrní vyznačiči komunistických ideálů, když poslední z nich, Nikita Chruščov, byl vypuzen 14. října 1964 ze svého úřadu. Právě jeho upřímná víra v komunismus zavinila, že nebyl schopen řídit tento systém v souladu s jeho bytostnými pravidly. Při hledání „komunistické dokonalosti“ držel zemi ve stavu permanentní reorganizace a tím dovedl systém na pokraj skutečného kolapsu.

Nenapravitelný idealista Chruščov byl sesazen z nejvyššího postu v SSSR, aby byl systém ochráněn před „voluntaristickými experimenty“, aby byla uvolněna cesta pouhým cynikům a pragmatikům, lidem bez komunistické nebo nějaké jiné pravé víry. Brežněvův tým a jeho okolí byli skutečně zcela ponořeni do udržování statu quo tohoto systému, a to ne proto, že by věřili v komunismus či dokonce v nějaké jeho zvláštní hodnoty a objektivní výhody. Snažili se udržet jeho podobu nezměněnu za každou cenu jen proto, že jim poskytoval ohromnou moc a privilegia. Příliš dobře si uvědomovali, že za jakéhokoli jiného systému by nebyli vládnoucí třídou a dokonce by se museli zodpovídat z toho, co učinili pro to, aby se dostali do čela té nebo jiné části vražedného stalinského režimu. Tím byli determinováni bránit tento systém zuby nehty a jako součást jeho racionálního zdůvodnění byli nuceni vystupovat jako neústupní zastánci marxizmu-leninizmu, vyznání víry vybarvující jejich milovaný systém výhradním nárokem na legitimitu.

Kdo byla nová krev politického byra, přivedená Andropovem z oblastí, aby omladila a posílila churavějící a stále zkorumpovanější a neefektivnější vedení? Neortodoxnější z nich, Jegor Ligačev, jak zřetelně vyplývá z jeho početných interview, z projevů a z knihy vzpomínek z roku 1992,¹⁰ přesně splňoval výše uvedený popis pragmatického konzervativce, zcela oddaného stabilitě systému. Nejprominentnější republikoví straníční předáci, kteří byli součástí Brežněvova politického byra, Gejdar Alijev¹¹ a Eduard Ševardnadze,¹² sami připustili, že dlouho před tím, než se stali členy politického byra, věděli, že systém je prohnitý a měl by být od základu změněn, avšak dále pro něj „vojákovali“ a budovali si vlastní úspěšné kariéry. Stejně to dělal i Michail Gorbačov (podle svědectví E. Ševardnadzeho se na počátku 70. let, kdy Gorbačov byl ještě v Stavropolu, setkávali a otevřeně si vyměňovali názory na prohnitost systému a shodli se na potřebě jeho zásadní změny) i jeho nejbližší druh, stranický aparátník Alexandr Jakovlev,¹³ jenž se dostal do politického byra až za Gorbačova. Pravá mentalita těchto a dalších mužů v podobných funkcích, avšak nikoli jejich chování na veřejnosti, se ve skutečnosti příliš nelišila od mentality nepokrytých anti-sovětských disidentů. To potvrzuje tezi veřejně obhajovanou od roku 1977,¹⁴ že na počátku 70. let se SSSR stal zemí se skoro totálním disentem existujícím pod pláštíkem zdánlivě skoro totální poslušnosti vůči těm nahoře.

Pravá ideologická podstata celé společnosti a strany jako takové se nejjřetelněji veřejně projevila během puče v srpnu 1992. Předáci strany a státu se v průběhu nezdařeného převratu nikdy neodvážili ani zmínit o komunistických ideálech nebo o potřebě zachovat socialistickou identitu sovětské společnosti, protože si byli velmi dobře vědomi, že lid na tuto frazeologii neodpoví, ale aktivně se proti ní postaví. Proto mluvili o zachování Sovětského svazu (tj. impéria) a o jeho postavení velmoci, o obraně nezávislosti SSSR před Západem a o znovuoobnovení práva a pořádku, tj. efektivního státního řízení a kontroly ekonomiky s rozvinutým systémem sociálních jistot. Ve snaze o obnovení a konsolidaci komunistické vlády byl převrat proveden pod pláštíkem antimarxistické ideologie, populistické a charakterizované patriotizmem k sovětskému státu.

Slavný výrok dr. Johnsona o vlastenectví, které je posledním útočištěm ničemů, se znovu potvrdil, tentokrát bankrotem komunistických předáků snažících se schovat pod nacionálně-imperiální prapor.

Je příznačné, že skupina komunistických poslanců ruského Nejvyššího sovětu ve své žádosti o revokování Jelcinova dekretu zakazujícího komunistickou stranu jako neústavního aktu použila velmi podobnou argumentaci. Tvrdili, že je zcela nesprávné označovat

stranu jako organizaci kriminálních spiklenců proti státu, neboť její vedoucí postavení bylo plně legitimizováno tím, jak velké úspěchy Sovětský svaz dosáhl za války i v době míru pod jejím vedením. Zmínili se o sovětských vítězstvích nad nacistickým Německem právě tak jako o mnoha dalších příkladech „dobrých služeb“, prokázaných stranou zemi a jejím lidu. Při zdůvodňování své teze neřikali vůbec nic o největším úkolu strany – o budování komunizmu, o příslovečné zářné budoucnosti všeho lidstva. Komunistická identita strany tak byla zcela opuštěna vlastním jádrem strany. Hlavní straničtí protagonisté se ji snažili představit jako čistě nacionální politickou sílu, která zákonně a úspěšně vykonávala vládu v zájmu a jménem těch, jimž vládla, a v zájmu a jménem celé země.

Je také pozoruhodné, že zhruba 15milionová členská základna, která straně zůstala po srpnu 1991, se vytratila a nenaznačuje, že by chtěla pokračovat v politických aktivitách, nemluvě o politických aktivitách pod komunistickou zástavou. Přibližně tučet z nově vzniklých komunistických politických klik, nazývajících samy sebe stranami nebo sdruženími a vzájemně mezi sebou soupeřících, si rozebralo několik aparátníků a skalních straničských protagonistů ze starých dob, kteří touží zůstat na politické scéně a díky své veřejné pověsti to nemohou udělat v jakémkoli nekomunistickém či nesocialistickém převleku. Žádný z těchto komunistických politických útvarů však nemá více než několik tisíc členů a přívrženců.

Pokus o jejich sjednocení v obnovené a jednotné komunistické straně svoláním XXIX. sjezdu KSSS skončil fiaskem. Kongres, jehož se zúčastnilo jen 90 delegátů „ze sedmi sovětských republik“, se sešel pouze na jeden den (8. července 1992) ve městě Puškino blízko Moskvy. A to jen proto, aby byl velkou většinou organizací nárokujejících si komunistickou identitu a – co je snad důležitější – také úřadujícími šéfy obou bývalých oficiálních masových komunistických stran (KSSS a KS Ruska) prohlášen za totalitní a nelegální.

Většina z nově vytvořených komunistických ministran však ochotně spojuje své síly a formuje bloky a jednotné fronty s tzv. nacionálně-vlasteneckými, ale ve skutečnosti do značné míry fašistickými nebo polofašistickými silami. To, co je spojuje, je nostalgie po velikosti bývalého ruského státu, kterou komunisté tak dobře udržovali a kterou nyní vládnoucí „demokraté“ tak propastně zruinovali. Společně sdílejí i krajní xenofobii, nejpronikavěji vyjádřenou formami virulentního antisemitizmu a antiwesternizmu, právě tak jako populistické antikapitalistické city, pohrdající soukromým vlastnictvím, volným trhem a individuálními lidskými právy jako instituty, působícími proti obecným národním zájmům a opomíjejícími potřebu sociálních jistot velké většiny národa. To vše podle jejich názoru může zabezpečit jedině mocný a všezahrnující aparát centrální vlády, samozřejmě s jejich účastí. Tato velmocenská ideologie centrálního plánování, ideologie „državnosti“, jak je známa v Rusku, proráží cestu nové politické alianci, tzv. „rudo-hnědému“ bloku, kde „rudí“ jsou pro komunisty a „hnědí“ pro šovinistické fašisty. Tento blok, sjednocující bývalé největší nepřátele – komunisty a nejradikálnější antikomunisty –, vystupuje dnes téměř unisono proti Jelcinově vládě. Obviňuje ji z výprodeje Ruska Západu a vyhlašuje svou připravenost zachránit Rusko odstraněním Jelcina od moci, a to, pokud se to ukáže nezbytným, i silou.

Mohli by tito „rudo-hnědí“ mít úspěch? I kdyby ano, jejich vítězství by v žádném případě nemohlo vést k restauraci komunistické státnosti sovětského režimu, který jsme znali z let 1917–1991. Jejich systém vlády by znamenal autoritářský, radikálně-nacionalistický režim se silnou imperiální orientací, režim, který zatím v dějinách Ruska nemá precedens. Takovýto režim by bez pochyby postavil svět před nové ohrožení mezinárodní bezpečnosti a míru, které by však bylo zcela odlišné od toho, jemuž svět čelil během sovětské éry. Je-li tedy nevyspělá ruská demokracie v ohrožení, toto ohrožení nespočívá v komunisticko-totalitní restauraci, ale v autoritářsko-fašistickém uchopení moci.

Nemyslím si však, že takovýto ohrožení by bylo bezprostřední či aktuální. „Rudo-hnědý“ blok, který je schopen vyjadřovat svou opozici vůči zrádné „demokratické“ (nebo, jak raději říkají, demokracické; „děrmo“ totiž v ruštině znamená exkrementy) vládě, se nevyhnutelně dříve nebo později rozpadne. Již nyní se nacionalisticko-patriotickým silám

nelíbí, že se ocitly v alianci se svými smrtelnými nepřáteli, s komunisty, které považují za Židy a „Zapadáky“ z hlediska jejich ideologického původu, a tedy za veřelce z hlediska Ruska a jeho pravých přirozených tradic. Podle jejich názoru jsou komunisté vinní tím, že přerušili kontinuitu ruské historie, že podkopali hlavní duchovní základy ruské identity a způsobu života, a to mnohem více než demokraté, které obviňují jen z toho, že pod jiným pláštěm krácejí v komunistických stopách. Dokonce neskrývají svou nechuť a nedůvěru k „rudým“. Na veřejnosti označují komunisty za nejhorší nepřátele Ruska a snaží se distancovat od svých „rudých“ spojenců. Takto rozdělená, vnitřně antagonistická koalice je zákonitě neschopná vytvořit soudržnou alianci, a to nejen ve vládě, ale ani pro provedení úspěšného převratu. K rozkołu mezi „rudými“ a „hnědými“ dojde zcela jistě dříve, než by vůbec mohli začít realisticky přemýšlet o puči proti Jelcinovi.

Vyhledky na konsolidaci liberální demokracie

I když je komunismus celkově v Rusku mrtev, nacionálně-patriotická ideologie „děřžavnosti“ je překvapivě slabá a tak nepopulární mezi ruskou veřejností, že se jí nedaří zmobilizovat rozsáhlejší podporu. Podle výsledků různých voleb a průzkumů veřejného mínění provedených v letech 1991–1992 „hnědá“ ideologie ve své čisté podobě, jak ji představuje notoricky známá „Pamjat“ a další extremisticky nacionalistické organizace, získává 4–8 % lidové podpory nebo souhlasu. Dalších 7–12 % ruského obyvatelstva se identifikuje s méně agresivní, především konzervativní variantou „děřžavnosti“.¹⁵ Tito lidé trpí nostalgií po stabilitě a bezpečnosti, jež byly podle jejich názoru charakteristické pro bývalé Rusko. Někteří z nich vidí svůj ideál ve staré dobré matičce carské Rusi, jiní se ohlížejí po sovětském Rusku, jemuž by dali přednost před dnešním chaosem a nepořádkem. Tato skupina by mohla být nazývána prokomunistickou. Zbytek „rudých“ se skládá z lidí, kteří jsou rozzlobeni, že v novém Rusku ztratili své sociální postavení a relativní komfort, které měli za komunistické vlády. Z toho vyplývá, že „rudo-hnědá“ koalice je podporována 15–20 % obyvatelstva, jež si uvědomuje konfliktní a často nekompatibilní postoje sil tvořících tuto frontu.

Na konci října 1992 se „rudo-hnědí“ pokusili sjednotit do Fronty národní spásy, která si za svého vedoucího zvolila poslance Nejvyššího sovětu Ruska Ilju Konstantinova. Relativně vlivná Ruská národní aliance (Sobor), vedená bývalým generálem KGB Alexandrem Sterligovem, a dále některé významnější „rudo-hnědé“ složky se však odmítly připojit a jiné (jako „Pamjat“) nebyly dokonce ani pozvány. Jejich slogan zněl: odstranění (v případě nutnosti obžalobou a pohnáním před soud) Jelcina z prezidentského úřadu a vytvoření vlády „lidové důvěry“. Na podporu svého úsilí vyzývala k demonstracím. Takovéto demonstrace a shromáždění se podle tiskových zpráv konaly v 53 městech, ale všude zkrachovaly, neboť nepřítáhly více než „několik tisíc protestujících, ponejvíce penzistů... [kteří] zpívali sovětskou hymnu a naslouchali výzvam k návratu plánovaného hospodářství, tj. k znovuvytvoření Sovětského svazu, a k rezignaci pana Jelcina a pana Gajdara“.¹⁶ Povzbuzen tím, že tato opozice má slabou podporu, Jelcin vydal dekret zakazující Frontu národní spásy jako nelegitimní, jež usiluje o svržení vlády neústavními prostředky.

Větším překvapením je spíše síla a stabilita liberálnědemokratické, prozápadní orientace. Podle volebních výsledků a průzkumů veřejného mínění za stejné období (1991–1992) aktivní podpora tržního hospodářství západního typu založeného na liberálnědemokratickém systému nikdy neklesla pod 60 %, ale ve většině případů dosahovala 73–76 %, jednu dokonce 82 %. To představuje solidní základnu pro úspěšnou konsolidaci liberální demokracie v Rusku a velice zmenšuje pravděpodobnost efektivního antidemokratického převratu.¹⁷

Veřejné mínění je přelétavější, pokud jde o Jelcina a jeho administrativu. V období jeho zvolení do funkce ruského prezidenta do startu politiky cenové liberalizace vlády Jegora Gajdara byla podpora Jelcina velmi stabilní a téměř paralelní s podporou liberální

demokracie. Pozdější nespokojenost s prudkým růstem cen, nezmírňovaným žádnými rozpoznatelnými známkami nadcházejícího ekonomického zlepšení, naladila veřejnost k Jelcinově administrativě velice kriticky. Pozitivní hodnocení vlády kleslo na konci zimy 1992 na 36 %, i když se později zlepšilo na 47 %. Nicméně kritický přístup k výsledkům Jelcinovy vlády paradoxně nijak podstatně nezmenšil lidovou podporu, které se Jelcin těšil. Během roku 1992, včetně zimního období, kdy došlo k nejdramatičtějšímu úpadku životní úrovně lidí, 76 % obyvatelstva, z nichž mnozí výrazně nesouhlasili s vládní politikou, stálo pevně za Jelcinem a jeho vládou, protože mu dávali přednost před jakoukoli jinou alternativou.

Podle pravidelného průzkumu veřejného mínění provedeného v Moskvě 8. října 1992 bylo 9 % ze zásady proti tržnímu hospodářství a 2 % si myslely, že privatizační „drive“ by měl být zastaven na současné úrovni. Zbývajících 89 % stálo pevně za privatizací a tržním hospodářstvím. Ačkoli pouze 20 % se domnívalo, že kurz Jelcin–Gajdar je správný k dosažení těchto cílů, 62 % nevidělo přijatelnou alternativu k Jelcinovi a současné vládě, a proto si přálo, aby vláda pokračovala ve svém úřadě a v kurzu reformem. Zbýající respondenti byli buď bez názoru a nebyli rozhodnutí, nebo chtěli novou a lepší vládu. Pouze 20 % Moskvanů (z toho 11 % antireformistů + 9 % proreformistů), i když ze zcela rozdílných důvodů, si přálo rezignaci vlády.¹⁸

To jasně ukazuje, že demokratickými prostředky nemůže být Jelcin zbaven moci tak dlouho, dokud se k němu a k jeho vládě neobjeví hodnověrnější demokratická alternativa. Dokud k tomu nedojde, Jelcinova kredibilita v tuto chvíli nejspolehlivější a nejvhodnější osoby k vedení Ruska do liberálnědemokratické budoucnosti zůstává u lidí nezměnná, navzdory všem dost rozšířeným pochybnostem o linii jeho současné hospodářské politiky a navzdory nedostatku výsledků v postupu k volnému trhu a ke konsolidaci liberálnědemokratického politického řádu.

Budoucí soupeři

V polovině roku 1992 se Jelcin fakticky chopil odpovědnosti nad ozbrojenými silami, od základu „zamíchal“ armádními špičkami, a tak si zabezpečil, aby se z těchto řad nevy-nořil žádný potenciální Napoleon Bonaparte nebo Lavr Kornilov.¹⁹ Nejdůležitější je však to, že odmítl drasticky omezit vojenský rozpočet. Tím se vyvaroval nutnosti rozsáhlého propouštění v armádě, což by nevyhnutelně vedlo k silné a potenciálně nebezpečné opozici důstojnického sboru vůči němu a jeho administrativě. Pevná podpora Jelcina ze strany ruského nejvyššího vojenského velení se výmluvně ukázala na kolegiu ministra obrany 22. října 1992, kdy bylo přijato jednomyslné rozhodnutí jednoznačně konstatující „ústavní věrnost“ ozbrojených sil prezidentovi Ruska. Toto stanovisko bylo reakcí na nebezpečně rostoucí konflikt mezi exekutivou a legislativou, zvláště na výzvu skupiny lidových poslanců Ruska, žádajících Jelcinovu rezignaci. Je zajímavé, že Ministerstvo obrany veřejně vysvětlilo, proč přijalo toto rozhodnutí (aby všichni lidé věděli, jaké rozkazy vydalo podřízeným jednotkám; a kromě toho, že se armáda nezapojuje do politických konfliktů a bojů o moc, ale omezuje se pouze na „svaté“ plnění své hlavní úlohy – na obranu suverenity a bezpečnosti Ruska).²⁰

Z toho lze usuzovat, že Jelcinovo nařízení o odložení stažení ruských vojsk z pobaltských států je v jistém vztahu k tomuto rozhodnutí kolegia ministra obrany, a to snad jako výraz reciprocit a vzájemného porozumění mezi prezidentem a jeho ozbrojenými silami. Těžko ho lze logicky chápat jako signál zvratu nebo dokonce jako signál zásadní změny v ruské politice vůči „blízkému zahraničí“.

Jelcin se také podstatnějším způsobem nedotkl struktur a pracovníků bývalého KGB a dal přednost tomu podřídít KGB několika svým důvěrníkům, nově jmenovaným do funkcí v této agentuře. Jejich práce spočívá v zajištění toho, aby staré ruce aparátu bývalého KGB věrně pracovaly pro Jelcina a jeho administrativu. Je to ovšem dvojsečná politika – zachované struktury bývalého totalitního politického zřízení mohou pracovat pro jeho

plnou restauraci a spiknout se s „rudo-hnědými“ proti Jelcinovi. Mezi starými „kozáky“ KGB je však dost značný počet těch, kteří buď upřímně podporují demokratické změny, anebo jsou alespoň dostatečně inteligentní a dobře informovaní, aby chápali, že „rudo-hnědí“ jsou vyhofelová silou a že spojení s nimi je sebevražedné. Pokud je tedy Jelcin nevyprovokuje k tomu, aby se pustili do boje za přežití, bude většina starých pracovníků KGB šťastná, že s ním může spolupracovat. To však neznamená, že všichni stojí pevně za Jelcinem. Někteří asi skutečně intrikují s „rudo-hnědými“ a sní o tom, že je přivedou k moci. Lze tedy předpokládat, že bezpečnostní služba bude bránit ústavní vládu Ruska vedenou Jelcinem mnohem poctivěji, než KGB bránila starý komunistický režim v jeho osudných dnech, ať pod rouškou Gorbačova, nebo jeho nepřátel, spiklenců ze srpna 1991, vedených mj. šéfem KGB, generálem Vladimírem Krjučkovem.

Žádná z „rudo-hnědých“ organizací nedokázala (pokud vůbec začala) zformovat vlastní paramilitantní síly, podobné bolševickým před uchopením moci v roce 1917. Jejich soudržnost je mimořádně slabá, lidová podpora je jen okrajová. Dokonce nemají ani charismatického lídra, jenž by byl lidmi ochotně uznáván a který by sám byl schopen se srovnávat nebo začít soupeřit s Jelcinovou přirozenou autoritou. Nejsou zde noví Kornilovové, ani noví Leninové, ani postavy typu Trockého – radikální politické postavy, jejichž podstata by znamenala vážné ohrožení rodící se ruské demokracie nebo dokonce Jelcina a jeho týmu. Lidé jako Vladimír Žirinovskij z tzv. Liberálnědemokratické strany nebo Dmitrij Vasiljev z „Pamjati“, nemluvě o generálovi bývalé KGB Alexandrovi Sterligovovi, nyní vedoucím ultrapatriotické Ruské národní aliance, nebo o skalní komunistce Nině Andrejevové nemohou být nikým (ani svými vlastními přívrženci) pokládáni za vážné Jelcinovy soupeře.

Jediná jasná výzva, které musí Jelcin a jeho tým čelit, pochází od ruského Parlamentu a jeho šéfa Ruslana Chasbulatova. Tento více než tisícíčetný Sjezd lidových poslanců Ruska je nemotorným a vrtkavým tělesem zvoleným v únoru 1990, tj. jeden a půl roku před tím, než se Sovětský svaz a komunistická vláda zhroutil. Vedle hrstky disidentů, z nichž řada právě vyšla ze sovětských vězení, a přibližně 20% menšiny, kterou můžeme nazvat „glasnost-made“, tedy novějších oponentů sovětského režimu, neochvějně věrných Jelcinovi a jeho reformnímu programu, se skládá z bývalých aparátníků a dalších vyslanců komunistické nomenklatury, zvolených většinou v oblastech a v zemědělských regionech obvyklým způsobem „sovětského“ stylu „voleb“. Posledně jmenovaní mají ve sjezdu většinu a v Nejvyšším sovětu tvoří tzv. „marais“ („the marsh in-between“, jak tomu říkají „demokratičtí“ lidoví poslanci). Je to skupina bez vlastního programu či orientace ochotná „následovat vůdce“, ať komunistickou stranu, nebo jakékoli jiné spolehlivé mocenské centrum, které – jak věří – by jim mohlo zabezpečit bezpečnost a jejich privilegované postavení ve společnosti.

V květnu 1990 se tyto poslanci rozdělili. Někteří z nich následovali tehdejšího viceprezidenta Alexandra Ruckého do formující se frakce „komunisté pro demokracii“, která podporovala Jelcinovu kandidaturu na předsedu Nejvyššího sovětu, a tak mu pomohla zvítězit ve volbách předsedy Nejvyššího sovětu, i když s nepatrnou většinou. Mnozí však zůstali loajální ke komunistické straně a jejímu vedení, v této době představovanému nejen Gorbačovem, ale také Ivanem Polozkovem, mimořádně nepopulárním předákem Komunistické republikánské strany Ruska.

Tito lidé vědí velice dobře, že jestliže Jelcin vydrží, bude to znamenat konec jejich kariér, a to jakmile vyprší funkční období nynějšího Nejvyššího sovětu (tj. nejpozději v roce 1995, anebo dříve, dokáže-li ho Jelcin rozpustit a vypsát nové všeobecné volby). Tvrdě tedy usilují o Jelcinovu porážku.

Svou cestu za nejvyšší mocí Chasbulatov interpretuje jako úsilí o svrchovanost nad mocí a zaštiťuje se jménem zabezpečení vítězství pravé demokracie směrem od exekutivy k legislativě. Tímto způsobem ze sebe udělal „šampiona“ těchto lidových poslanců, a tak je dokázal soustředit do konzistentní parlamentní opoziční většiny. S její pomocí se snaží o získání vedení ve státě. Chce se buď úplně zbavit Jelcina, anebo dosáhnout toho, aby se Jelcin a instituce prezidenta stali figurkou bez reálné moci.

Vybudoval si proto paralelní exekutivní aparát a vojenskou jednotku o 5 000 mužích, vedenou generálem Ivanem Bojkem, a to pod záminkou ochrany Nejvyššího sovětu, která byla však odpovědná pouze a jedině samotnému Chasbulatovi. Její existence byla zjištěna náhodně po zatčení Chasbulatova příbuzného pravidelnou milicí. Chasbulatovi soukromí ozbrojení muži ho však protiprávně osvobodili. Jelcin proto vydal dekret, jímž tuto vojenskou jednotku rozpustil s tím, že je ilegální, a začlenil ji do pravidelné milice. Zpočátku Bojko odmítl uposlechnout Jelcinův rozkaz, pokud nedostane osobní Chasbulatův pokyn. Ten se však neprojevil a Bojko byl nakonec donucen se sklonit před Jelcinovou autoritou a se všemi svými podřízenými se podřídit velení ruského Ministerstva vnitra, kontrolovaného vládou, a tudíž samotným Jelcinem. Jsem přesvědčen, že tím se Chasbulatov stal velmi zranitelným. A kromě toho tím, že vyšly najevo jeho tajné přípravy na možný puč proti Jelcinovi, byl zbaven možnosti podnikat další efektivní kroky v tomto směru. Zbylo mu však vedení parlamentní většiny – faktor, který by vůbec neměl být přehlížen, neboť jej uchránil před vězením za zradu, z níž je obviňován, ale není dostatečný k tomu, aby jeho úsilí o nejvyšší moc bylo úspěšné.

Chasbulatov zahájil svou politickou dráhu jako horlivý demokrat. Teprve po potlačení puče v srpnu 1991 se pokusil získat předsednictví Nejvyššího sovětu. Dříve táž komunistická většina, která je nyní pevně semknutá kolem něho jako svého vůdce a zachránce, s vytrvalou pravidelností hlasovala proti jeho kandidatuře na post, který již zastával jako pověřený zástupce Jelcina poté, kdy byl Jelcin zvolen prezidentem. Dnes Chasbulatov nereprezentuje žádnou zvláštní antidemokratickou ideologii, ale z čistě osobních důvodů sleduje anti-jelcinovskou linii parlamentní většiny. Jde mu výhradně o vlastní zájmy a nepředstavuje žádnou současnou ideologickou tendenci nebo specifickou sociální vrstvu, s výjimkou těch, koho si dokázal získat protekcí a výhodami. Tito lidé ho nejspíše opustí, jakmile se jeho záštita vyčerpá nebo ztratí cenu. Lze říci, že ani Chasbulatov nemá dostatečný vliv, aby mohl soupeřit s Jelcinem a eventuálně ho vystřídat v jeho postavení.

Při vyčíslování potenciálních soupeřů, s nimiž se může Rusko setkat na cestě k vyspělé demokracii, zbývá jmenovat tzv. Občanský svaz vedený Arkadijem Volským a zahrnující politické frakce vedené viceprezidentem Ruckým, Nikolajem Travkinem (který se nyní prosazuje jako národní vůdce a je v čele Šachovského okresu) a některé další relativně vlivné postavy. Tito lidé nebojují proti Jelcinovi, ale za to, aby se Jelcin stal jejich spjencem a lídrem jejich platformy. Jde jim o zpomalení ekonomické reformy, kterou však uznávají. Z mnoha důvodů je Občanský svaz podvodem. Volskij tvrdí, že reprezentuje průmyslové manažery, ale ti (s výjimkou některých příslušníků nomenklatury vysokého stupně jmenovaných do funkcí ve vojensko-průmyslovém komplexu) jsou spíše hlavní silou oprávněně zainteresovanou na opravdové, nepředstírané privatizaci.

V asociaci s Občanským svazem jsou někteří skuteční podnikatelé. Např. Konstantin Borovoj (Strana ekonomické svobody), kritizující Jelcina a Gajdara nikoli za pomalé tempo a radikálnost reform, ale za to, že tyto reformy na cestě ke kapitalismu jsou nadměrně kompromisní a nedostatečně rozhodné. Reprezentanti průmyslových manažerů, kteří se dostali do Gajdarovy vlády v dubnu 1992 (Vladimír Šumejko, Georgij Chižna a další), se prezentovali jako neochvějní zastánci vládního kurzu reform a ani nehráli Volského hru. Volskij má specifickou roli v lobbyování zvláštních zájmů. Snaží se získat od vlády některé politické koncese pod pohrůžkou akce, kterou by mohli manažeri a dělníci podniknout, pokud některé jejich požadavky nebudou akceptovány. S tím je spojeno blufování, neboť společenské síly, které skutečně reprezentuje, jsou mnohem slabší, než tvrdí.

Hlavní síly, které tvoří Občanský svaz, nejsou vážným nebezpečím pro demokracii a tržně orientované reformy. Několik málo výjimek tvoří domyšlivá nomenklatura Volského, Vladislavského a do určité míry Vasilije Lipnického, která lobbyuje pro podniky. Hlavní proud Občanského svazu může být – a jsem si jist, že bude – součástí hnutí demokratických reform. Pokud by se Volskij sám stal členem vlády, mohl by díky svým výroky ztratit důvěryhodnost. Proto se k pečlivě vyhýbá vládě a opatrně formulovanými záminkami ospravedlňuje své setrvávání mimo ni.²¹

Existuje široce rozšířený názor, že vládní reformy byly od základu podkopány rozsáhlým poskytováním subvencí ve formě levných kreditů pro komerčně neživotaschopný těžký průmysl, které poskytovala Ruská ústřední banka od té doby, kdy byl v dubnu 1992 jmenován jejím prezidentem Viktor Geraščenko. Tato činnost je prezentována jako výsledek úspěšného tlaku Občanského svazu, což je do značné míry pravda. Neměli bychom ale zapomínat, že Geraščenko byl jmenován Nejvyšším sovětem (nikoli prezidentem nebo vládou) a že jeho postup je do značné míry určován Chasbulatovem.

Tak se stalo, že Chasbulatovův politický postup v tomto případě ideálně splýnul s Volského lobbyváním.

Občanský svaz je volně seskupení, v němž jsou zastoupeny různé tendence. Jednou z nich (nikoli nejsilnější, ale zřejmě nejviditelnější a nejvíce iritující) je ochrana zájmů staré nomenklatury. Tento proud, jehož příkladem je Volskij, je nepochybně potenciálně dost nebezpečný. Je však tak nepopulární a marginální, že se musí důkladně maskovat a skrývat se pod různými pláštiky a populárnějšími důvody. Tato tendence není schopná převzít vedení Občanského svazu a nepřeměňuje jej v restaurační a reformy ohrožující sílu v Rusku. Pokud jde o Volského, ten se nakonec buď bude muset spojit s hlavním proudem Občanského svazu a opustit svou falešnou pozici (je to pro něj jediná cesta, jak si zde může udržet vedoucí roli), nebo se bude muset vytrazit z politické scény společně se svou „nomenklaturní klientelou“, čím dále tím více rozptýlenou. Musí být jasné, že Občanský svaz není silou, která by chtěla nebo mohla vážně ohrozit demokratický a kapitalistický vývoj Ruska nebo která by byla vážným soupeřem Jelcinovi a nynější politice jeho administrativy.

* * *

Z výše uvedených argumentů vyplývá, že se nyní Rusko nachází v poměrně politicky stabilních podmínkách a že tato stabilita je pevně zakotvena ve zdravém liberálnědemokratickém základě. Rusko je připraveno pokračovat dále ve svém vývoji po cestě vedoucí k liberální demokracii. Na všech úrovních je dostatečně připraveno bez větších problémů či pohrom řádně konsolidovat liberálnědemokratický řád.

Uvědomíme-li si chaotický stav v Rusku, potom se tento závěr může zdát paradoxní nebo totálně vzdálený realitě, která je blízka anarchii. Rusko dnes ovšem prochází jednou z nehlubších krizí své historie – krizí, kterou někteří historikové považují za srovnatelnou pouze s obdobím zvaným „smuty, smutnoje vremja“ let 1604–1613 a 1917–1922.²² Mám vážné pochybnosti o přiléhavosti tohoto srovnání, ale, ať je podstata dnešní krize jakákoliv, určitě není politická.

Nynější krize není ani ekonomická. Dokonce i nyní Rusko zůstává ekonomicky jednou z nejbohatších a nejproduktivnějších zemí světa. V roce 1991 navzdory bezprecedentnímu snížení celkového národního produktu (mezi 13 % a 15 %, ve srovnání s 9 % v nejhorším roce velké hospodářské krize v USA) stále vyrábí 30 % světové produkce uhlí, 23 % světové produkce ropy, 30–40 % světové tržby chromových a manganových rud, 38 % světové produkce diamantů, 45 % světové těžby zemního plynu, 25 % světové produkce vysoce kvalitní oceli, 17 % světového průmyslového strojírenství atd.²³

Podle mého názoru je dnešní krize Ruska v první řadě a z největší míry ideovou krizí, týkající se toho, jak zvládnout přechod a jakými prostředky dosáhnout žádoucí nový, na politickém konsenzu založený, legitimní, na ekonomický růst a prosperitu orientovaný politický, sociální a ekonomický řád. Tato krize je doprovázena krizí práva a řádu, což je typické pro každé období traumatického politického přechodu. V Rusku je tato situace ztížena tím, že nový režim převzal administrativní a právní kontinuitu od starého režimu, ale s absencí politického centra starého režimu, které bylo zničeno a dosud nebylo nahrazeno novým, demokraticky organizovaným centrem. Politické centrum, které dnes existuje v Rusku, se skládá z mnoha vrstev vnitřně a vzájemně soupeřících struktur s překrývajícími se autoritami a jako takové je nejen neefektivní, ale i dysfunkční.

Nynější ruská vláda váhá přijmout nezbytná mimořádná opatření, která by ji ustavila jako efektivní a koherentní politické centrum schopné dodržovat právo a pořádek a usku-

tečňovat veškeré reformy, které považuje za správné. Tento váhavý přístup je ponejvíce výsledkem myšlenkové krize. Jelcinova vláda si není jistá, jakým směrem a jak rozhodně postupovat, jestliže se bude muset rychle rozhodnout, a proto se orientuje na politiku přízpůsobování a soužití s různými, často vzájemně neslučitelnými silami uvnitř nadměrně rozsáhlé mocenské struktury. Vědomí beztrestnosti opírající se o vládní neschopnost, která je vlastně neochotou jednat s náležitou rozhodností a rázností, povzbuzuje politické extremisty všeho druhu, právě tak jako příslušníky staré nomenklatury, aby drasticky, beze studu a často ilegálně usilovali o své dysfunkční cíle. Tím se snaží efektivně překážet vládnoucímu kurzu a politice, a tak podporovat panující sociální chaos a krajní nouzi, které stále více získávají podobu bezvýhodné nepřetržitosti. To přispívá k přehlížení práva a podporuje přebujelou korupci mezi stále příliš početným úřednictvem, které vedle širokého zneužívání rozsáhlých pravomocí často poskytuje kamufláž pro nezákonné kriminální aktivity různého druhu, jichž se zúčastňují i sami úředníci. Tato situace je usnadněna tím, že dosud neexistují zákony proti zločinům, které by za socialismu byly absolutně nemyslitelné. Starý trestní zákoník určený k obraně socialismu dosud platí a za nových podmínek může být interpretován tak povrchně, jak si jen úředníci pověřeni výkladem práva budou přát. Toto těžce podkopává to, co zbylo ze sociálního klidu a pořádku, ničí zbytky ekonomiky, zabíjí morálku celé populace a nebezpečně diskredituje ideu efektivní a poctivé vlády.

Jelcin má nejvyšší čas k ráznému činu. Sjezd lidových poslanců, který se má sejít 1. prosince 1992, čímž se postavil na odpor Jelcinově žádosti o posunutí termínu na březen 1993, je výborným východiskem pro začátek bitvy proti silám bránícím vytvoření efektivního politického centra ve státě okolo demokraticky zvoleného prezidenta. Jestliže k tomu dojde, lze doufat, že v roce 1993 uvidíme začátek obnovení právního a politického řádu v Rusku a jeho trvalého výstupu ven z propasti bolševizmu, do civilizovaného života, od něhož byl tento velký národ držěn uměle v izolaci celých 75 let.

¹ Grečichin, V. – Petrov, J.: Скрывая валютные доходы государства, мы сами себе морозим голову. Известия, no. 226 (23800), 13. října 1992, s. 2.

² Viz interview Nikolaje Šmeljeva, váženého ruského ekonoma, které bylo publikováno v periodiku Russian and CIS today, č. 434, 19. dubna 1992, s. 5.

³ Viz Hays, L.: As Ruble Slides in Moscow Trading, The Dollar Finds Takers at Any Price. The Wall Street Journal, 7. října 1992, s. A 11.

⁴ Viz Shmeman, S.: Reformers in Old Vologda City See Future in Past. The International Herald Tribune, 12. srpna 1992. Shmeman zde cituje Javlinského: „Toto není jen pomoc několika průmyslovým podnikům... Toto je tvorba modelu radikální ekonomické reformy v podmínkách zničené státnosti a bezradnosti centrální autority.“

⁵ Viz Banerjee, N.: Russia Auctions Some Property to Individuals. The Wall Street Journal, 2. listopadu 1992, s. A 10.

⁶ Viz Hanson, P. – Teague, E.: Nikolai Travkin, Attempts Painless Economic Reform. RFE/RL Research Report, Vol. 1, No. 38, 25. září 1992. Krátký výťah byl publikován v Post Soviet/East European Report, Vol. IX, No. 34, 15. září 1992.

⁷ Viz Bohlen, C.: When Grass is Greener, There's an Urge to Build. The New York Times, 26. září 1992, s. 4.

⁸ Viz The Rouble Zone: Behind the Facade. The Economist, 19. září 1992, s. 96.

⁹ Viz Marxism in Contemporary USSR. In: Shtromas, A. – Kaplan, M. A. (eds.): The Soviet Union and the Challenge of the Future. Vol. III, Ideology, Culture and Nationality. Paragon House, New York 1989.

¹⁰ Soubor projevů viz Kennan Institute for Advanced Russian Studies, Occasional Paper, No. 247. Speeches of Egor Kuzmich Ligachev. Woodrow Wilson Center, Kennan Institute for Advanced Russian Studies, Washington 1992. Kniha vzpomínek viz Zarádka Горбачова, Tisková agentura Новости, Moskva 1992.

¹¹ Viz interview Gejdara Alijeva s Thomasem Goltzem z Institute of Current World Affairs ve zprávách uvedeného ústavu z 13. listopadu 1991.

¹² Viz Мой выбор. В защиту демократии. Tisková agentura Новости, Moskva 1991. Viz též Shevardnadze, E.: The Future Belongs to Freedom. Free Press, New York 1991.

¹³ Viz zpráva o svědectví A. N. Jakovleva před Ruským ústavním soudem, Известия, no. 226 (23800), 13. října 1992, s. 2. Ve své knize z roku 1991 tvrdí, že je loajální ke straně, a to přes to, že je zaníceným demokratem, a vyslovuje se velice kriticky k předperestrojkové činnosti strany. Dále uvádí, že je stále marxistou, avšak neortodoxním a romantickým (s. 197–198). Říká, že to, co bylo budováno v SSSR, nebyl vůbec socialismus, ale „byrokratický feudalismus“. Naznačuje, že je pro uskutečnění pravého socialistického ideálu, a výslovně tvrdí, že komunizmus je pravděpodobně budoucnost všech národů (s. 199–200). Dodává, že napsal knihu, v níž analyzuje svou vizi marxizmu, ale že se ji neodvážil nabídnout k publikování, neboť „kdybych ji vydal nyní, byl bych pověšen za ruku na první strom...“, ačkoli si myslím, že to, co jsem učinil, je věrná obrana marxizmu“ (s. 198). – Муки прощения, Moskva 1991. – V další knize, vydané po revoluci v srpnu 1991, tedy v době, kdy již nikdo nemohl být věšen za to, že je antimarxistou, a kdy „rani“ antimarxisté byli pozitivně oceněni, se Jakovlev věnuje analýze marxistické teorie, kterou vehementně odmítá jako abstraktní utopickou vizi vedoucí k podřízení skuteč-

ného života této vizi, a tudíž jako chybný a celkově nehumánní způsob myšlení. Dále tvrdí, že části rukopisu věnované marxistické teorii napsal v roce 1987, tedy v době, kdy nebyl pouze členem politického byra, ale byl dokonce oficiálním šéfidologem strany (s. 13). – Предисловие, Обвал, Послесловие. Tisková agentura Novosti, Moskva 1992.

¹⁴ Viz Shtromasův příspěvek Dissent and Political Change in the USSR, přednesený na Annual Convention of the British Political Studies Association (1977), publikovaný ve zkrácené verzi ve Studies in Comparative Communism, Vol. XII, No. 2-3, 1979.

¹⁵ Údaje týkající se veřejného mínění v Rusku jsou založeny na Shtromasově analýze prezidentských voleb v Rusku (12. června 1991) a na pravidelných měsíčních a některých speciálně prováděných průzkumech veřejného mínění, uskutečňovaných dvěma autoritativními ruskými institucemi – CIOM a Ústavem pro studium parlamentarizmu.

¹⁶ Nadler, G.: Anti-reform rallies flop for Russian Communists. The Washington Times, 25. října 1992, s. A 1 a A 15.

¹⁷ V září 1992 průzkum veřejného mínění provedený Sociologickým ústavem Ruské akademie věd a Virginia University ukázal, že se jen 12,6 % dotázaných přihlásilo k opozici vůči všem typům privatizace a hlásalo podporu veřejnému vlastnictví výrobních prostředků. Zbytek respondentů rozhodně podporoval kapitalistický charakter reform a v důsledku toho i Jelcinův kurz. Viz Loyevetskij, V.: „Общественное мнение – о делах частных. Московские Новости, no. 40, 4. října 1990, s. 14-15.

¹⁸ Viz Betaneli, N.: 62 процента москвичей за сохранение правительства. Известия, no. 225, 12. října 1992, s. 3.

¹⁹ Lavr Kornilov byl hlavním velitelem Ruské armády za dočasné vlády Alexandra Kerenského, s nímž v září 1917 neúspěšně soupeřil o moc.

²⁰ Viz Litovkin, V.: Руководство Вооруженных Сил подтверждает свою верность Президенту. Известия, no. 234 (23808), 23. října 1992, s. 1.

²¹ Viz např. interview Volského s Valerijem Vyžutovičem in: Новое Русское Слово, 20. října 1992, s. 9.

²² Viz Malia, M.: From Under the Rubble, What? In: Problems of Communism, leden-duben 1992, s. 93-94.

²³ Viz Panorama, No. 577, 28. duben – 4. květen, 1992, s. 8 (překlad z Советская Россия).

Poznámka:

Příspěvek byl přednesen na 24. konferenci AAASS (American Association for the Advancement of Slavic Studies) ve Phoenixu, Arizona, 20. listopadu 1992. Byl tedy připraven zhruba před rokem. Tento časový odstup má jednu velkou nevýhodu, ale i jednu výhodu. Minus spočívá v tom, že v tak dramatické době, jakou dnes prožívají samostatné státy na území bývalého Sovětského svazu, samozřejmě včetně Ruska, jemuž se Shtromas věnuje nejpodrobněji, se události odvíjejí velice rychlým tempem a o dramatické zvraty není nouze. Studie proto rychle ztrácí bezprostřední aktuálnost a zdá se, že zastarává. To je však jen částečná pravda, protože tato nevýhoda je vyvážena výhodou, totiž možností porovnávat. Závěry, k nimž autor dospěl, můžeme porovnat s tím, co víme nyní my a co autor v době vypracovávání svého článku ještě vědět nemohl. Můžeme tedy srovnávat autorovy prognózy s tím, jak se události skutečně vyvinuly.

Bylo by velice lákavé vstupovat do Shtromasova článku doplňujícími poznámkami a bylo by také neméně lákavé pokusit se navázat tam, kde Shtromas končí, a podat alespoň přehled a stručnou analýzu dalšího vývoje v Rusku. Bylo by skutečně o čem psát – nejnovější vývoj v Rusku dospěl do určité míry k dvojvládní a boj o moc mezi Jelcinem a Chasbulatovem vykrytalizoval do boje o Ruckého, kdy Jelcin dočasně odvolal z funkce viceprezidenta Alexandra Ruckého (a současně s ním některé další, například místopředsedu vlády V. Šumejka, což však prošlo bez problémů). Ruslan Chasbulatov vzápětí obvinil B. Jelcina z porušení republikové ústavy, ruský Parlament podle očekávání Chasbulatova podpořil, postavil se za Ruckého a velkou většinou pozastavil prezidentský výnos o odvolání Ruckého.

Po zralé úvaze jsme však od takto pojaté aktualizace Shtromasova příspěvku upustili. Přesáhla by totiž svým rozsahem možnosti našeho časopisu, anebo by vyžadovala příliš velké zkrácení Shtromasova článku, a tím bychom se příliš vzdálili od původního záměru, jímž bylo přiblížit našim čtenářům závěry, analýzy a prognózy tohoto u nás dosud méně známého, avšak v britských, amerických a německých kruzích uznávaného odborníka.